

HAÇLI SEFERLERİNDE BUĞDAY TİCARETİ VE AMBARGO

WHEAT TRADE AND EMBARGO IN THE CRUSADES

NADİR KARAKUŞ

DOÇ. DR., HİTİT ÜNİVERSİTESİ İLAHIYAT FAKÜLTESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BÖLÜMÜ

ASSOC. PROF., HİTİT UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY

DEPARTMENT OF ISLAMIC HISTORY AND ARTS

nadirkarakus@hitit.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-1508-9752>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1246846>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

02 Şubat / February 2023

Kabul Tarihi / Accepted

16 Haziran / June 2023

Yayın Tarihi / Published

Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Haziran / June

Atıf / Cite as

Karakuş, Nadir, "Haçlı Seferlerinde Buğday Ticareti ve Ambargo [Wheat Trade and Embargo in the Crusades]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 10/1 (Haziran/June 2023): 31-55.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyyatdergisi@kilis.edu.tr

HAÇLI SEFERLERİNDE BUĞDAY TİCARETİ VE AMBARGO

Öz

Tarihin eski devirlerinden beri insanların temel gıdası, buğday ve onun yan ürünleri olmuştur. Bundan dolayı da büyük devletler buğdayı elde edebilmek için savaşlar verdikleri gibi rakiplerine buğday ambargosu da uygulamaktan geri kalmamışlardır. Roma İmparatorluğu Kuzey Afrika'nın buğdayı için Kartaca ile savaşmış, Hz. Muhammed Yemâme'nin buğdayı üzerinden uyguladığı ambargo ile Mekke müşriklerine geri adım attırabilmiştir. Buğdayın temininde yaşanan sıkıntılar, büyük devletleri bazı krizlerle baş başa bırakmıştır. Bizans İmparatorluğu, 640-642 yıllarında Mısır'ı Müslüman fatihlere terk etmek zorunda kalınca buğdayını buradan temin ettiği için ciddi bir kriz yaşamıştır. Buğdayın kıt olmasından dolayı da Doğu Afrika'daki Nübelilerin, her yıl Kahire yönetimine 360 köle verip karşılığında mısır ve buğday almaları ise bu konuyu oldukça ilginç hale getirmiştir. Büyük devletler ve güçler, yeri gelince buğday ambargosu ile itaat altına alınabilmiştir. Osmanlıların, Akdeniz'in en büyük deniz gücü Venediklileri, Anadolu buğdayı ile itaat altına almaları ise bu konuya verilecek en çarpıcı örneklerden birisidir. 1095-1291 yılları arasında Suriye, Filistin ve Mısır bölgelerinde devam eden Haçlı seferleri, açlık ve kıtlık ile de gündeme gelmiştir. Bu durum, buğday ekiminin ve ticaretinin devam etmesi için düşman tarafları bir araya getirebilmiş, zaman zaman da aralarında buğday savaşları yaşanmıştır. Kudüs Kralı I. Baudouin ile Dimaşk Atabegi Tuğtegin arasında buna örnek sıra dışı ilişkiler yaşanmıştır. Kudüs Haçlı Krallığı Filistin'in çorak topraklarından dolayı Suriye'nin buğdayına ihtiyaç duymuştur. Bundan dolayı da Dimaşk Atabegliği ile sıcak ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Savaşın kızıştığı anlarda ise tarafların birbirlerine uyguladıkları buğday ambargoları sonucu belirlemiş, öyle ki açlık, kale ve şehirlerin düşmesine dahi sebep olmuştur. Haçlıların Suriye ve Filistin'de tutunmalarında Kıbrıs'ın buğdayı önemli bir etken olmuş, Bizans'ın ilk zamanlarda yaptığı zahire yardımları onları açlıktan kurtarmıştır. Üçüncü Haçlı Seferi ile birlikte bu önemli ada Haçlıların eline geçince, buğday açısından da bir kazanım olmuştur. Öte yandan ele geçirilen yerlerden elde edilen buğday dolu depolar, zapt edilen şehirler kadar burasını ele geçirenleri de sevindirmiştir. Bu süreç bazı zenginleri de ön plana çıkarmış, buğday ticaretinden kesesini dolduran kimseler gücün de sahibi olabilmiştir. Kilikya Ermenilerinin kontrolündeki bereketli Çukurova'nın zahiresi, Adana ve Tarsus'taki İtalyanlar ve yerli tacirler tarafından ihraç edilmiş ve onları zengin etmiştir. Bölgedeki buğday ekiminin zarar görmemesi için gayret sarf edenler Haçlılardan ziyade Müslüman idareciler olmuştur. Artuklu Belek, isyan eden Gerger Ermenilerini cezalandırmakla birlikte, onları Hanzit'e sürerek burada kendilerine topraklar tahsis etmiş, hatta kendilerine tohum dağıtarak tarımın sekteye uğramasının önüne geçmiştir. Haçlı seferleri buğday ticaretinden zengin olan ayrıcalıklı bir zümreyi de oluşturmuştur. Bunlar arasında İtalyan tüccarları ve şövalye tarikatlarını görüyoruz. İstanbul'a buğday taşıyan Cenevizliler Bizans'a istediklerini yaptırmışlar, Venedikliler Girit ve Foça'dan ihraç ettikleri buğday ile güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır. Birbirleri ile rekabet etmeye başlayınca da Sakız'ın buğdayını Cenevizliler, Girit'in buğdayını ise Venedikliler tekellerine alarak bir orta yol bulmuşlardır. Şövalye tarikatları ise kutsal savaşa verdikleri destek yanında yaptıkları buğday ticareti ile de ön plana çıkmışlardır. Sicilya'daki Alman Hostenhaufen hânedanı ile yaşanan gerginlikten sonra, buraya daha sonra hâkim olan Fransız Anjou hanedanından elde ettikleri buğday ticaretine mahsus ayrıcalıklarla zenginliklerini artırmışlardır. Tapınakçılar buğday ticareti ile zenginliklerini artırırken, Hospitalier şövalyeleri Rodos'ta ve üçüncü tarikat olan Tötonlar, Baltık bölgesinde buğday ticareti ile de isimlerinden bahsettirmişlerdir. Öte yandan Sicilya buğdayı daha sonraları Barselona'yı beslediği gibi yeni zahire tâcirleri ortaya çıkarmış, Katalan tüccarlar bu işten pek çok para kazanmıştır. Napolyon'un dediği gibi ordular mideleri üzerinde yürümüşler ve bu gerçek Haçlı

seferleri esnasında tüm çıplaklığı ile bir kez daha görülmüştür. Bu makale etkin ve başarılı tarım politikalarının, devletlerarası ilişkilerde oynayacağı belirgin ve etkin rolü de dikkatlerimize sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Buğday, Ambargo, Ticaret, Haçlılar, Kıtık.

WHEAT TRADE AND EMBARGO IN THE CRUSADES

Abstract

Since ancient times of history, the basic food of people has been wheat and its by-products. For this reason, the great states did not stay away from imposing a wheat embargo on their rivals as they fought wars to obtain the wheat. The Roman Empire fought Carthage for the wheat of North Africa, and Prophet Muhammad with the embargo imposed on the wheat of Yamame, the Meccan polytheists were able to take a step back. The problems experienced in the supply of wheat left the big states with some crises. When the Byzantine Empire had to leave Egypt to the Muslim conquerors between the years 640-642, it experienced a serious crisis as it obtained its wheat from there. Due to the scarcity of wheat, the fact that the Nubians in East Africa gave 360 slaves to the Cairo administration every year and got corn and wheat in return made this issue very interesting. Great states and powers were able to be obeyed by the wheat embargo when appropriate. The Ottomans' subordination of the Venetians, the greatest naval power of the Mediterranean, with Anatolian wheat is one of the most striking examples to be given to this subject. The Crusades, which continued in Syria, Palestine and Egypt between 1095-1291, also came to the fore with hunger and famine. This situation brought the enemy sides together for the continuation of wheat cultivation and trade, and wheat wars took place between them from time to time. There were extraordinary relations between the King of Jerusalem, Baudouin I and Damascus Atabeg Tughtegin. The Crusader Kingdom of Jerusalem needed Syria's wheat because of the barren lands of Palestine. Therefore, he took care to establish warm relations with Damascus Atabegs. In the moments when the war escalated, it was determined as a result of the wheat embargoes applied by the parties to each other, such that hunger even caused the fall of castles and cities. The wheat of Cyprus was an important factor for the Crusaders to hold on in Syria and Palestine, and the grain aid of Byzantium in the early days saved them from hunger. When this important island fell into the hands of the Crusaders with the Third Crusade, it was also gain in terms of wheat. On the other hand, the warehouses full of wheat obtained from the captured places pleased those who seized this place as much as the cities that were captured. This process brought some wealthy people to the fore, and those who filled their pockets from the wheat trade could also become the owner of power. The grain of the fertile Chukurova, controlled by the Cilician Armenians, was exported by the Italians and local merchants in Adana and Tarsus and enriched them. It was the Muslim rulers rather than the Crusaders who made efforts to prevent wheat cultivation in the region from being damaged. Although Artukid Balak punished the rebellious Gerger Armenians, he deported them to Hanzit, allocated lands to them, and even distributed seeds to them and prevented the interruption of agriculture. The Crusades also created a privileged group that was rich from the wheat trade. Among them, we see Italian merchants and knightly orders. The Genoese carrying wheat to Istanbul made Byzantium do whatever they wanted, the Venetians reached the peak of their power with the wheat they exported from Crete and Foça. When they started to compete with each other, they found a middle way by monopolizing the wheat of Chios to the Genoese and the wheat of Crete to the Venetians. The knight sects, on the other hand, came to

the forefront with their wheat trade as well as their support of the holy war. After the tension with the German Hostenhaufen dynasty in Sicily, they increased their wealth with the privileges specific to the wheat trade they obtained from the French Anjou dynasty, which later dominated here. While the Templars increased their wealth with the wheat trade, the Hospitaller knights in Rhodes and the third sect, the Teutons, made their name known with the wheat trade in the Baltic region. On the other hand, Sicilian wheat brought forth new grain traders as it fed Barcelona later, and Catalan traders earned a lot of money from this business. As Napoleon said, armies marched on their stomachs, and this fact was once again seen in all its nakedness during the Crusades. This article has also brought to our attention the prominent and effective role that effective and successful agricultural policies will play in interstate relations.

Keywords: Islamic History, Wheat, Embargo, Trade, Crusaders, Famine.

GİRİŞ

İnsanoğlunun en temel gereksinimlerinden olan ekmek ve onun hammaddesi olan buğday, yokluğu ve ticareti ile önemli bir konumda olmuştur. Son dönemlerde küresel ısınmaya bağlı olarak ortaya çıkan gıda krizi ve Covid 19 gibi tüm dünyayı sarsan büyük salgınlar buğdayın değerini daha da artırmıştır. Tüm bunlara, dünyanın buğday ihtiyacının 1/3'ünü karşıladığı söylenen Rusya ve Ukrayna arasındaki savaş da eklenince, buğday krizi zirveye çıkmıştır. Buradan yola çıkılarak, yeni bir dünya düzeninden ve gıda konusunda ortaya çıkacak olan yeni güç odaklarından söz edilmeye başlanmıştır.

Öte yandan buğday ve ondan mamul ekmeğin serüveninin, insanlık tarihi kadar eski olduğunu da hatırlamak gerekir. Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın Şeytan'ın vesvesesi ile yedikleri bitkinin buğday olduğu dahi iddia edilmiştir.¹ Tarih boyunca istisnasız bütün toplumlar buğdaya ve diğer tahıl ürünlerine ihtiyaç duymuşlardır. Örneğin Akdeniz havzasına hâkim olmayı başaran Roma İmparatorluğu, Kuzey Afrika'nın buğdayı ile besleniyor, bu buğdayı İtalya sahillerine taşıyabilmek için de bazen azgın dalgalarla boğuşmak zorunda kalıyordu. Diğer yandan buğday ve zeytinyağı ihracatçısı olarak da Kuzey Afrika'nın refah seviyesi gün geçtikçe artmakta idi.²

İlk dönem İslâm tarihinde de buğday ambargoları ve erzak sıkıntısı önemli kırılmalara sahne olmuştur. Medine Müslümanları'nın buğday ithal ettikleri Dûmetülcendel bölgesinin İslâm aleyhtarlığı ile tanınan lideri Ükeydir'in Medine'ye buğday ithaline engel olması, Müslümanları zor du-

¹ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi' u'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1388/1968), 1/184; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât* (Ankara: DİB Yayınları, 1979), 256-257.

² Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 16, 27, 89.

rumda bırakmış,³ daha sonra bu bölgeye ashabdan Halid b. Velid kumandasında bir ordu sevk edilmiştir.⁴ Mekke'nin tahıl ithalatı ise bir Müslüman tarafından engellenerek Mekke müşrikleri zor durumda bırakılabilmıştır. Mekke'ye gelen tahılın en önemli merkezi, Necd bölgesindeki Yemâme idi. Bölgenin idarecisi Sümâme b. Ūsâl, İslâm'ı kabul edince Mekke'ye her çeşit tahıl ihracını yasaklamış ve müşrikleri zor durumda bırakmıştır. Ancak müşriklerin müracaatı üzerine Hz. Muhammed, derhal devreye girerek Yemâmedeki Sümâme'ye bir mektup yazarak ihracat yasağının kaldırılmasını rica etmiş, bu istek derhal yerine getirilmiştir.⁵

Haçlı seferlerinin ortaya çıktığı ve tüm acımasızlığı ile devam ettiği 1095-1291 yılları ve sonrasında da buğday krizleri, kıtlık ve ambargolarla ilgili ilginç örnekler karşımıza çıkar. Ele almaya çalışacağımız bu makalede de bu yıllar ve kısmen de sonrasındaki buğday krizleri, tahıl ticareti ve diğer ilginç olaylarla o dönemin farklı bir yapısı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu konuların ağırlıklı olarak Mısır, Suriye, Filistin, Kıbrıs ve Sicilya üzerinden ele alınacağını da ayrıca belirtmemiz gerekir.

1. BUĞDAY DEPOLARI

Haçlı seferlerinin önemli duraklarından Mısır, özellikle zengin bir buğday deposu olarak karşımıza çıkar. Bizans İmparatorluğu dahi buğdayını Mısır'dan temin edegelmiş, Müslüman fatihlerin burayı 640-642 yılları arasında ele geçirmeleri ile de derin bir kriz yaşamıştı.⁶ Buğdayın türü ve değişik ürün cinsleri de Afrika'da kendisini göstermişti. XI. yüzyıl seyyahlarından Nâsır-ı Hüsrev (ö. 1073?), Nûbe'de "*kara renkli buğday*" dediği çeşitli darı türlerinin üretildiğinden bahseder.⁷ Buğdayın kıt olmasından dolayı da Nûbeliler, her yıl Kahire yönetimine 360 köle verip karşılığında mısır ve buğday alıyorlardı.⁸ Mısır'da pek çok yerde buğday yetiştirilmesine rağmen Bişemmûr şehrin-

³ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-işraf*, nşr. Michael Jan de Goeje (Leiden. E. J. Brill, 1967), 248.

⁴ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Turâs 1387), 3/378; Ahmed b. Yahyâ Belâzurî, *Ensâbu'l-eshraf*, thk: Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikî, (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 1/382; Muhammed b. Ömer Vâkîdî, *Kitâbu'l-Megâzi*, thk. Marsden Jones, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1409/1989), 3/1030.

⁵ Buhârî, "Cihad", 70; Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretu'n-nebeviyye*, thk., şrh: M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî, (Kahire: y. y. 1375/1955), 2/638; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. M. Abdülkadir Atâ (Beyrut Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/76; Abdullah b. Muhammed b. Nâsır, "Sümâme b. Ūsâl el-Hanefî", *Mecelletü câmiati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, sy. 16 (Riyad 1417/1996), 353-370.

⁶ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1/250.

⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi, (İstanbul: MEB Yayınları, 1950), 63-64.

⁸ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, XI. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğru*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Numune Matbaacılık, 1986), 133.

de yetiştirilen benekli Yüsfî buğdayı meşhurdu.⁹ Kûs yolu üzerindeki Nil Nehri'nin batı yakasındaki Menfelut, Mısır'ın dolgun taneli ve değerli buğdaylarının ihraç edildiği önemli bir duraktı.¹⁰

Mısır'ın buğday konusundaki zenginliği daha sonraki dönemlerde kendisini göstermiştir. Memlûklerin (1250-1517) ilk yıllarında bereketli Mısır'dan Hicaz bölgesine dahi buğday gönderildiğine şahit oluyoruz. Sultan Baybars (1260-1277), Hicaz'a Mısır'dan buğday göndererek, hacıların yiyecek ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlamıştı.¹¹ Haremeyne gösterdiği saygı ve bağlılığı hiç eksik olmayan Baybars'ın 1269'da Medine'ye 200 irdeb¹² zahire gönderilmesini emrettiğini ve bu zahirenin parasının Kerek divanından ödenmesini istediğini görüyoruz.¹³ Baybars'ın 1276'da gönderdiği ikinci heyet ise Akabe-Mısır arasında erzakları tükendiği için oldukça meşakkatli anlar yaşamıştı.¹⁴

Uzun süren muhasaraların Mısır buğdayına olan ihtiyacı artırdığına şahit oluyoruz. 1190'da Akkâ müdafaası esnasında müdafilerin erzaklarının kalmadığı yönündeki şikâyetleri üzerine Selâhaddîn Mısır'dan deniz yolu ile erzak getirilmesini emretmişti. Bundan sonra da üç buğday yüklü gemi Mısır'dan yelken açarak Akkâ istikametine doğru yol almıştı. Haçlılar bu gemileri engellemeye çalışsa da uygun rüzgârın yardımı ile bu yelkenliler, 16 Eylül 1190'da Akkâ Limanı'na girmeyi başararak gerekli erzakı ulaştırmıştı.¹⁵

Kudüs Haçlı Krallığı bölgesinde farklı bir çehre ile karşılaşılıyor. Filistin verimsiz ve çorak olmasına rağmen, Ürdün Ötesi topraklar verimli idi. Bölgede yetişen buğday Haçlılar için hayatî önem taşıyordu. Ürdün Ötesi olmadan Kudüs aç kalıyor, ürün yeterli olmayınca Müslüman Suriye'den buğday ithal etmek gerekiyordu.¹⁶ Gazze ve Hebron/el-Halîl bölgeleri de Kudüs Haçlı Krallığı'nın (1099-1187) buğday depoları idi.¹⁷ Diğer yandan Kudüs

⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2002), 107.

¹⁰ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 35.

¹¹ Muhyiddin İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-zâhir fî sîreti'l-meliki'z-Zâhir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytr, (Riyad: Meşveret, 1396/1976), 247.

¹² İrdeb, hububat ölçümünde kullanılan eski bir hacim ölçüsüdür. Mısır fatihi Amr b. Âs, toprak sahiplerinden üç irdeb buğday tahsil etmesiyle bilinmiştir. Bk. Ahmed b. Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 245.

¹³ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-zâhir*, 352-53.

¹⁴ İzzeddin İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 2/66.

¹⁵ Bahaeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-sultâniyye fî mehâsini'l-yûsufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Müessesetü'l-Hendâvî, 1994), 210.

¹⁶ Joshua Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1972), 38, 106-107; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 3/300.

¹⁷ Peter W. Edbury, "The Crusader States", *The New Cambridge Medieval History*, ed. David Abulafia vol. 5 (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 590-606.

Haçlı Krallığı, önemine binaen zahire satışını serbest piyasaya bırakmamış ve bunu tekeline almıştı.¹⁸

Suriye'nin tarımsal zenginliğini buğday oluşturuyordu. Buğday ekimi, Dımaşk'ın güneyinde geniş ovaları ile maruf Havrân,¹⁹ Dımaşk'a üç günlük mesafedeki Ba'lebek,²⁰ Humus, Dımaşk ve Ba'lebek arasında geniş bir ova olan Bikâ,²¹ Halep ve Yuşâ' b. Nûn'un kabrinin olduğu söylenen Maarratünnu' mân'da²² yoğun olarak yapılmaktaydı.²³

Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1146) da buğday üretimi konusunda öne çıkan bölgelerdi. Bu civardaki Habur, Belih, Sinca ve Sacur ırmakları buğday üretimi için oldukça büyük bir avantajıydı.²⁴ Buna rağmen zaman zaman bölgede buğday kıtlığı da yaşanmıştı. 1099 yılında ortaya çıkan kıtlık Urfalı derinden sarsmış, ardından 1101 yılında Urfa büyük bir bolluk ve refah ile tanışmış, buğday hasadının çokluğundan dolayı halk bayram etmişti.²⁵ Urfada Ermenilerin nüfus açısından oldukça yekûn tuttuğunu, ancak onlar için asıl buğday depolarının Kilikya Ermeni Krallığı topraklarında olduğunu belirtmek gerekir. Bereketli Çukurova'nın zahiresi, Adana ve Tarsus'taki İtalyanlar ve yerli tacirler tarafından ihraç ediliyordu.²⁶

Kıbrıs'ta da özellikle Baf, Lefkoşa²⁷ ve Limasol bölgelerinin buğday üretiminde, özellikle XIII. yüzyıl itibarıyla Haçlı devletçiklerine yaptığı katkı oldukça fazla idi.²⁸ Fransa Kralı IX. Louis (1226-1270), Yedinci Haçlı Seferi için Doğu'ya gitmeden önce bir dizi önlemler almış ve her şeyi önceden

¹⁸ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 203.

¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, thk. Ferid Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 2 / 364; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 160; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi ahbâr'id-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 1/180.

²⁰ Hamevî, *Mu'cem*, 1/538.

²¹ Hamevî, *Mu'cem*, 1/557.

²² Hamevî, *Mu'cem*, 5/182.

²³ Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği, Tog Teginliler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınevi, 1985), 187.

²⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-â'yân*, thk. Muhammed Berekât v. dğr. (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 20/66 vd.; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1118-1146)* (Ankara: TTK Basımevi, 1994), 36, 72; Robert Gardiner, "Crusader Turkey: The Fortifications of Edessa", *Fortress: The Castles and Fortifications Quarterly* 2 (1989), 23-35.

²⁵ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 202.

²⁶ William Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 411.

²⁷ Nicholas Coureas, "Nicosia", *Crusades an Ancylopedia*, ed. Alan V. Murray (California: Santa Barbara, 2006), 885; Nicholas Coureas, "Western Merchants and the Ports of Cyprus up to 1291", *Cyprus and the Sea*, ed. Vassos Karageorghis and Demetrios Michaelides (Nicosia: University of Cyprus, 1995), 255-261.

²⁸ Catherine Otten, "Les Genoıs a Limassol au Milieu du XVe Siecle", *Dei Gesta per Francos: Crusade Studies in Honour of Jean Richard*, ed. Michel Balard, Benjamin Z. Kedar, and Jonathan Riley-Smith (Aldershot, UK: Ashgate, 2001), 409-424.

hesaplamıştı.²⁹ Doğuya derme çatma bir ordu ile değil de, daha düzenli bir ordu ile gitmeyi tasarladığı için Kıbrıs'ı üs olarak seçmişti. İki yıl boyunca Kıbrıs'a erzak, silah ve malzeme depolamış, hatta Adada dağlar kadar zahire stokları oluşmuştu.³⁰

Buğday depolarının bir başka önemli merkezi de Sicilya'dır. Kuzey Afrika'dan çıkararak Sicilya'da bir hâkimiyet kurmayı başaran Ağlebiler (827-909) ve Kelbiler (909-1091) burada yoğun olarak buğday üretmişlerdi.³¹ XI. yüzyılın sonlarından itibaren Sicilya ve Güney İtalya'ya Normanlar hâkim olmuşlar ve Güney İtalyadaki merkezleri Apulia, buğday ambarı ve zeytin yağı deposu olarak zenginleşmiş ve buradaki halkın refah seviyesi artmıştı.³² Sicilya buğdayı daha sonraları Barselona'yı beslediği gibi Katalan tüccarlara da pek çok para kazandırmıştı.³³ Haçlı seferinin son dönemlerinde Fransa Kralı IX. Louis'in haris kardeşi Charles d'Anjou ile yoluna devam eden Sicilya, önceki Hostenhaufen döneminde olduğu gibi Suriye ile olan ticarî münasebetini devam ettirmişti. Bu dönemde Suriye ve Filistin'in sahil şeridinde hapsedilen Haçlılar da buğday ihtiyaçlarının bir kısmını muhtemelen Sicilya'dan karşılamışlardı.³⁴ Zira Sicilya antik dönemden beri buğday üretimiyle tanınmıştı ve Mısır ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun tahıl ambarı konumunda olmuştu.³⁵

2. KITLIK VE KURAKLIK

İlk Haçlıların yollarda çektikleri açlık başlı başına bir konudur.³⁶ Diğer yandan onların Antakya muhasarası esnasında ve Marra'yı ele geçirince açlıktan insan eti yemeleri de tarihin en vahşi sahneleri arasında yerini almıştır.³⁷ Bundan sonra yaşadıkları açlık ise onları Müslümanlardan buğday

²⁹ Geniş bilgi için bk. J. Richard, "La Politique Orientale de Saint Louis, La Croisade de 1248", *Septieme Centenaire de la Mort de Saint Louis Actes des Colloques de Royaumont et de Paris (1970)*, Paris 1976, 197-207.

³⁰ Jean de Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 97; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 582.

³¹ J. Johns, *Arabic Administration in Norman Sicily: The Royal Divan* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 85 vd.

³² Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989), 1/20.

³³ Umberto Eco, *Ortaçağ, Keşifler, Ütopyalar, Ticaret*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2015), 31.

³⁴ Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda Üretimi ve Tağışı* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2000), 130; Maurice Lombard, *el-Coğrafiyyetü't-Tarihîyye li'l-Âlemi'l-İslâmî Hilâle'l-Kurâni'l-Erbaati'l-Ülâ*, çev. Abdurrahman Hamîde, (Dımaşk: y.y., t.y.), 215.

³⁵ M. M. Moreno, "Sicilyada Müslümanlar", çev. A. Bakır-A. Çelik, *Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler-2*, (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2008), 677.

³⁶ Bk. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*, çev. Susan B. Edgington (Oxford: Clarendon Press, 2007), 217, 221, 301.

³⁷ Raymondus Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem, Haçlılar Kudüs'te, Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi*, çev. Süleyman Genç, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 134; Marvin Harris, *Cannibals and Kings, The Origins of Culture*, (New York: Vintage Books, 1977), 107; Jay

satın almaya yönelmişti. Kudüs Krallığı topraklarında buğday hasadı düşük olunca, Suriye'den tahıl ithal ediliyordu.³⁸ Bu ithalat, özellikle Haçlıların Baybars tarafından Filistin sahilindeki birkaç şehre hapsedilmelerinden sonra daha da artmış olmalıdır.

Bu dönemde kıtlık bereketli toprakları dahi vurmuştu. 1108'de Dicle'nin taşması ile mahsuller sular altında kalmış ve Irak'ta büyük bir kıtlık meydana gelmişti.³⁹ 1123'de genel bir kıtlık olmuş, bu sıkıntı Irak bölgesinde daha çok hissedilmişti. Kuraklık sebebiyle bir denk ekmeklik esmer buğdayın fiyatı altı dinar ve on kırata ulaşmış, açlık ve hastalıktan pek çok kişi hayatını kaybetmişti.⁴⁰ İki yıl sonra bölge, bir başka kıtlıkla boğuşmak zorunda kalmıştı. Bu yıl Irak, Musul, el-Cezîre, Suriye, Diyarıbekir ve pek çok beldede yağmur yağmamıştı. Yine yiyecek sıkıntısı çekilmiş ve fiyatlar artmıştı. Bu zor durum 1125'e kadar devam etmişti.⁴¹ 1149'da İkinci Haçlı Seferinin hemen sonrasında Suriye'de büyük bir kıtlık olmuştu.⁴² 1177'de bölge umumî bir kıtlık ile yeniden sarsılmıştı. Dımaşk'ta bir çuval buğday 20 sûri dînara satılmıştı. Yiyecek temini imkânsız hâle gelince halk leş ve benzeri şeyler yemek zorunda kalmış, bu durum da salgın hastalıkları beraberinde getirmiş, felâketin boyutları günbegün artarak devam etmişti.⁴³

Buğday kıtlığı, Haçlıların tercihlerini; hatta saflarını dahi değiştirebilmişti. Kasım 1190'da Antakya Haçlılarının büyük bir kıtlıkla karşı karşıya oldukları haberi, Selâhaddîn'in Akkâdaki karargâhına ulaşmıştı. Bu sırada Antakya'da bir çuval buğdayın fiyatı 96 sûri dinara ulaşarak o günün şartlarında bir rekor kırmıştı.⁴⁴ Bu husus da Antakya Haçlıları'nın Üçüncü Haçlı Seferi esnasında çok fazla etkili olamamalarının nedenlerinden birisi olmuştu. Bu konuya bir başka misal yine aynı dönem ile ilgilidir. Frederich Barbarossa (1155-1190) Üçüncü Haçlı Seferi için Filistin'e doğru yola çıktığında, eski Kudüs Kraliçesi Sibylle, Bizans İmparatoru Isaakios Angelos'u kendisine şikâyet etmişti. Sibylle, Isaakios'u Selâhaddîn ile işbirliği yapmakla suçladığı gibi, Bizans'ın Franklara buğday ve gerekli erzakın götürülmesine izin vermediğinden yakınmıştı.⁴⁵

Nil'in suladığı bereketli Mısır toprakları⁴⁶ dahi bu dönemde kuraklık

Rubenstein, "Cannibals and Crusades", *French Historical Studies* 31/4 (2008), 525-552; Lewis A. M. Sumberg, "The 'Tafurs' and the First Crusade", *Mediaeval Studies* 21 (1959), 222-246.

³⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri*, 3/300.

³⁹ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 9/132.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/225.

⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/230.

⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/357-58.

⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/92.

⁴⁴ İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-sultâniyye*, 222.

⁴⁵ Dana Carleton Munro, *Letters of the Crusades*, (Philadelphia: Longmans, 1902), 21-22.

⁴⁶ Bk. Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü resâilil-Arab* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 1/190-192;

ve kıtlık yaşamıştı.⁴⁷ Bu dönemde ortaya çıkan ekonomik kriz dolayısı ile yöneticiler eliyle piyasalara müdahale edildiğini görüyoruz. Ocak 1264'de Mısır'da böyle bir kriz ortaya çıkmış ve Sultan Baybars piyasaya müdahale etme gereği hissetmiş, ancak başarılı olamamıştı. Mısır esnafı, buna tepki olsun diye yiyecek maddesi satışını durdurmuştu. Bu ise krizi, daha da içinden çıkılmaz bir hâle sokmuş ekmek ve zahire darlığı baş göstermişti. Baybars, bu durum karşısında bir ay sonra 7 Şubat 1264'de danışmanları ile bir toplantı yaparak alınması gereken önlemleri masaya yatırmış, sonunda piyasaya yaklaşık 35 ton buğday satılarak, bu sorun çözülmüştü.⁴⁸

Ayrıca Baybars, fakir ve muhtaçların tespitini emrederek, bunlara erzak dağıtmış ve geri adım atarak narhı da kaldırmıştı. Her gün devlet ambarlarından halka ucuz fiyatla zahire satılarak, kıtlığın ve pahalılığın üstesinden gelmeye çalışmıştı. Zahire alacak gücü olmayanları ise, emirlere ve zenginlere taksim ederek açlıktan kurtarmıştı. Baybars'ın aldığı bu son önlemler etkili olmuş ve fiyatlar düşmüştü. Baybars ayrıca mültezimlere⁴⁹ halktan toplayacakları 50.000 dirhemden vazgeçmelerini emrederek de önemli bir adım atmıştı.⁵⁰ Sultan Baybars ekili alanların zarar görmemesi için büyük çaba sarf eden bir hükümdardı. 1268'de Templier şövalyelerine ait olan Şakif-i Arnûn Kalesi'ni ele geçirmek için sefere çıktığında, Gazzede bazı devecilerin halkın ekinlerine zarar verdiğine dair şikâyet almış ve bunun üzerine bu devecileri yakalatarak, cezalandırmıştı. Bu cezadan Memlûk emirleri de nasiplerini almış, emirlerinden Alemeddin Sencer el-Hamavî atı ile ekinlerin içinden gidip, buralara zarar verince, Baybars onu atından indirdiği gibi atını, eyeri ve dizgini ile birlikte ekin sahibine vermişti.⁵¹

Suriye'de de buna benzer önlemlerin alındığına şahit oluyoruz. Altıncı Haçlı Seferi'nin hemen ardından 1230 yılında Halep, tarihinin en büyük kuraklık ve pahalılığı ile karşı karşıya kalmış, halk oldukça zor duruma duçar olmuştu. Bu tehlikeli ve kritik durumda Halep Atabegi Şihâbüddin akıllıca kararlar alarak halka silolarda bekletilen zahireyi dağıtmış ve bu kriz dönemini başarı ile yönetmeyi bilmişti. Böylece pahalılığın ve kıtlığın

Edward Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire* (London: M. Dent & Company, 1962), 349-350; Lionel Casson, *Everyday Life in Ancient Egypt*, (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2001), 35.

⁴⁷ Bk. Takiyeddin Ahmed Makrizî, *İğâsatu'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*, nşr. Kerem Hilmi Ferhat (Kahire: Aynu'd-Dirâsât ve'l- Buhûsi'lİnsâniyye ve'l-İçtimaiyye, 2007), 81-114.

⁴⁸ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-zâhir*, 187-89.

⁴⁹ Lüzum kökünden türeyen iltizam, özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demektir. Bu işi yapan kişiye de mültezim denilirdi. Bk. Süleyman Sûdi, *Osmanlı Vergi Düzeni: Defter-i Muktesid*, haz. M. Ali Ünal (Isparta: Süleyman Sudi Kitapları, 1996), 132-152.

⁵⁰ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-zâhir*, 187-89.

⁵¹ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-zâhir*, 293.

önüne geçilebilmiş, halk da krizin etkisini en az hissederek bu zor durumdan sıyrılabilmişti.⁵²

Kuraklık ve kıtlığın önüne geçmek için karşımıza başka ilginç uygulamalar da çıkar. Artuklu Belek b. Behrâm (ö. 1124), Gerger Ermenileri çevreye zarar verip ekili alanları tahrip edince, buranın Ermeni idaresine ekili alanlara zarar vermemeleri karşılığı olarak yıllık 1.000 yük buğday vermeyi vaat etmişti. Ancak Ermeniler sözünde durmayıp da Hanzit'teki köyleri yakıp buradaki Türk nüfusu öldürünce, Belek onları cezalandırmış, 1122'de Gerger'i ele geçirmişti. Bu olanlara rağmen Belek, halka iyi davranarak ziraatın devam etmesini sağlamış ve Ermeni çiftçilere kendi idaresi altındaki Hanzit'te, onlardan bir daha Gerger'e dönmeme yemini aldıktan sonra toprak dağıtmıştı.⁵³

Suriye'de kıtlık olduğu zaman ise bu eksiklik Mısır'dan hububat getirilerek giderildiği gibi, Anadolu'dan da Suriye'ye buğday ihracatı yapılıyordu.⁵⁴ Anadolu buğdayı, Ermenilerin dahi taraf değiştirmesine sebep olabiliyordu. I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220), kardeşi Alâeddin Keykubad tarafından Ermenilerin ve Erzurum'daki amcası Muğiseddin Tuğrulşah'ın desteği ile 1211'de Kayseri'de muhasara edilince zor durumda kalmıştı. Müttefiklerini, kardeşi Keykubad'dan ayırmaktan başka çare kalmadığını görünce de Ermeni kralına bu işten vazgeçtiği takdirde kendisine saldırılmayacağı, ayrıca 1.000 müd buğday yardımı ile mükâfatlandırılacağı bildirilmişti. Bundan sonra da Ermeni Kralı I. Leon (1198-1219), kuşatmayı kaldırarak ordusu ile kendi topraklarına çekilmişti.⁵⁵

Moğollar'ın 1259 yılında Suriye'de görünmeleri ile yeni krizler ortaya çıkmıştı. Hülâgû Han (1256-1265) önderliğindeki Moğolların zahire ambarlarını yağmalamaları Hıristiyan kaynaklarını dahi dehşete düşürmüştü.⁵⁶ Bu sırada Moğolların müttefikleri olan Kilikya Ermenileri ve Antakya Haçlı Prinkepsiliği'nin de yağmalanan buğdaydan hissedar olduklarını kolayca tahmin edebiliriz.

Kıtlığa karşı bulunan çözümlerden birisi de yeni ele geçirilen şehirlerdeki buğday stokları olmuştu. 1153'te Askalân'ın içindeki buğday stokları ile ele geçirilmesi, açlıkla boğuşan Kudüs Haçlılarının imdadına yetişmişti.⁵⁷

⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/496.

⁵³ Süryani Mikhail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*, Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, (Ankara: TTK Kütüphanesi Tercüme Kısım, 1944), Kitap XV. Fasil XII; Claude Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", *Journal Asiatique* 277 (1935), 219-276.

⁵⁴ Faruk Sümer, *Yabanlı Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985), 8.

⁵⁵ Osman Turan, "Keykâvus I", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 6/632.

⁵⁶ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK Basımevi, 1950), 2/631, 637.

⁵⁷ William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/236.

Buğday bu dönemde hayati öneme sahip en önemli ticaret metaı olduğu için bazı teknik önlemler de alınmıştı. Suriye bölgesinde buğdayın depolanma esnasında nemlenmemesi için yüzde bir oranında beyaz kül karıştırıldığı, her türlü hububatın nemden korunması için turp tohumu kullanılması bilgileri de bahsedilmeye değer ayrıntılardır.⁵⁸

3. BUĞDAY TİCARETİ

Seferler esnasında, iki toplumu birbirine bağlayan en önemli faaliyet hiç şüphesiz ticaretti.⁵⁹ Haçlı seferleri müddetince meydana gelen iktidar değişiklikleri, buğday ticaretinde de kırılmalara neden olabilmışti. 1118 yılında Kudüs Kralı I. Baudouin'in (1100-1118) çıktığı Mısır seferi esnasında el-Ariş'te ölmesi üzerine yerine, Urfadan çağrılan akrabası Baudouin du Bourg (1118-1131) geçmişti.⁶⁰ Ancak Kudüs tahtında hâlâ Baudouin'in Fransa'daki abisi Eustauche'nin de yasal hakları olduğu için resmî olarak krallık tacı giymemişti. Eustache'nin Kudüs'e dönmeyerek haklarından feragat etmesi üzerine de II. Baudouin 1119 sonlarında Beytüllahim'de Ermeni karısı Morphia ile birlikte Noel şenlikleri esnasında krallık tacı giymişti. Bundan sonra Kral, Kudüs'e arpa, buğday ve baklagil getirecek tüm tüccar ve çiftçileri vergiden muaf tuttuğunu ilân etmişti. Daha sonra da Hıristiyan ve Müslümanlara Kudüs'te serbest ticaret hakkı tanınmış, ayrıca miktarına göre örfî vergi de kaldırılmıştı.⁶¹

İkinci Haçlı Seferi esnasında buğday ticareti daha farklı bir karaktere bürünmüştür. Sefer için Bizans'a gelen Alman ve Fransız Haçlıları, İstanbul önlerinde fiyatların yüksekliğinden şikâyet ettikleri gibi, zaman zaman da Anadolu içlerinde ilerlerken erzak sıkıntısı çekmişlerdi. Franklar, Bizanslıları yetersiz miktarda zahire depolamakla suçlamış, artan fiyatlardan onları sorumlu tutmuşlardı. Üstelik bu esnada bazı uyanık ve art niyetli Bizanslı tüccarlar, Haçlılara içine kireç karıştırılmış sağlıklı ekmekler satmışlardı.⁶²

⁵⁸ Ebu'l-Fadl Ca'fer ed-Dımaşkı, *el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre*, çev. Abdulhalık Bakır, "Ticaretin Güzelliklerine İşaret", *Ortaçağ Tarih Metinlerine Dair Çeviriler-1* içerisinde (Ankara: Bizim Büro, 2008), 500.

⁵⁹ Bk. David Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500* (London: Variorum, 1993); John H. Pryor, "Commenda: The Operation of the Contract in Long Distance Commerce at Marseilles during the Thirteenth Century", *Journal of European Economic History* 13 (1984), 397-440.

⁶⁰ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, (New York: Columbia University Press, 1943), 1/515 vd.; Hans Eberhard Mayer, "The Succession to Baldwin II of Jerusalem: English Impact on the East," *Dumbarton Oaks Papers* 39 (1985), 139-147.

⁶¹ Fulcherius Carnotensis, *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, çev. F. Rita Ryan (Konoxville: University of Tennessee Press, 1969), 233.

⁶² Niketas Khoniates, *Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, çev. Fikret İşıltan, (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 44, 124-125; Odo de Deuil, *The Journey of Louis VII to the East*, nşr. çev. V. G. Berry, (New York: Columbia University Press, 1948), 41; Rudolf Hiestand, "Kaiser Konrad III., der zweite Kreuzzug und ein verlorenes Diplom für den Berg Thabor", *Deutsches Archiv für Erforschung*

Haçlı seferleri Suriye ve Filistin'de devam ederken Hicaz'da yaşananlar ise seferlerin acı taraflarını ortaya koyar. Selâhaddîn, Mekke'de hacılardan ağır vergiler alındığını, ödemeyenlerin hapse atıldığını; hatta Arafat vakfesi yapmalarına dahi müsaade edilmediğini öğrenmiş, bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak için 1179'da harekete geçmişti. Sultan bu ağır vergileri kaldırmış, Mekke emirine de Mısır'daki bazı arazileri iktâ olarak verip, onun gönlünü almıştı. Ayrıca emirin ve adamlarının ihtiyacının karşılanması için her yıl Mısır'dan 8.000 ölçek buğday gönderilmesini emretmişti.⁶³ Endülüslü seyyah İbn Cübeyr de (ö. 1217) Mekke emiri Muksir'in hacılardan aldığı bu haksız vergileri eleştirerek Selâhaddîn'in takip ettiği usulü metheder.⁶⁴

Buğday ticaretine zaman zaman bazı narhlar da konulmuş, çığnemeye çalışan tüccarlar cezalandırılmıştı. Hukukun düzenli işlemesine ve adaletin hâkim olmasına önem veren Sultan Kalavun (1279-1290), hukuku ihlal edenlere sert cezalar vermekten çekinmemişti. Şubat 1286'da Şihâb b. Dübeysî adlı bir Dımaşklı buğday tüccarı, Kalavun adına düzenlediği sahte bir evrakla hazineden zahire almak istemişti. Ancak evrakın sahte olduğunun anlaşılması ile foyası meydana çıkmış ve Kalavun'un huzuruna götürülmüştü. Bu duruma öfkelenen Sultan bu sahtekâr Dımaşklı'nın elinin kesilmesini emretmişti. Zahire tüccarı Şihâb'a yardım eden iki Gayr-ı Müslim ise çarmlıha gerilerek cezalandırılmıştı.⁶⁵

4. BUĞDAY SAVAŞLARI VE AMBARGO

Bu dönemde cereyan eden bitmez tükenmez mücadelelerin içinde aynı zamanda buğday savaşları da vardır. Haçlılar, 1115'de Dımaşk'ın önemli yerleşim yerlerinden bereketli arazilere sahip Refeniyye'yi ele geçirmişlerdi. Refeniyye'nin elden çıkmasına oldukça üzülen Dımaşk atabegi Tuğtegin (1104-1128), burayı tekrar ele geçirmek için fırsat kollamaya başlamıştı. Nihayet kalede küçük bir birliğin kaldığını öğrenerek, bir süvari birliği ile oraya yönelmiş ve silah zoruyla şehri geri almıştı. Haçlıların atları, silahları, savaş malzemeleri ve özellikle zahireleri Müslümanların eline geçmiş, zengin ganimete kavuşmuşlardı.⁶⁶ Tuğtegin'in isminin karıştığı bir başka olay ise ezber bozacak cinstendir. 1108 yılında Kudüs Haçlı Kralı I. Baudouin, zorlu komşusu Dımaşk Atabegi Tuğtegin ile on yıllık bir anlaşma yaparak Sevâd ve Aclûn bölgelerinin gelirlerini aralarında paylaşmışlardı. Yapılan anlaş-

des Mittelalters 35 (1979), 82-126.

⁶³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1413/1992), 12/321.

⁶⁴ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 48.

⁶⁵ İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-usûr fi sîreti'l-melik el-Mansur*, nşr. Murad Kâmil, (Kahire: y.y., 1961), 121-22.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/160-161; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 12/193.

maya göre Ürdün ötesinin bereketli topraklarından elde edilen gelirler üçe ayrılmış, bu gelirler de Baudouin, Tuğtegin ve mahallî makamlar tarafından eşit olarak bölüşülmüştü.⁶⁷

Buğday savaşlarının en sıra dışı örneği ise 1147 yılında meydana gelmiştir. Dımaşk Atabegi Üner'e kızan Ermeni mühtedi Altuntaş, yöneticisi olduğu bereketli Havran şehirlerinden Busrâ ve Sarhad'ı Kudüs Haçlıları'na vermeye kalkışmıştı. Kraliçe Melisende (1131-1152), Dımaşk ile köklü ittifakını bozma pahasına da olsa bu teklife sıcak bakmıştı. Üner ise bereketli Havran arazisini Haçlılara terk etmek istemediği için Halep'teki Nureddin Mahmud Zengî'ye (1146-1174) yanaşmış ve onunla birlikte bu tehlikeyi bertaraf etmişti.⁶⁸ Nureddin'in en büyük başarısı olan Dımaşk'ın ele geçirilmesinde de buğday ile ilgili teferruatlar vardır. Nureddin, 1154 yılında Dımaşk Atabegliği'nden bu kadim şehri ele geçirirken, buğday kervanlarını engelleyerek onları zor durumda bırakmış ve kısa süre sonra da başarıya ulaşmıştı.⁶⁹

Buğday ambargosu, Haçlıları Müslümanlarla barış yapmaya da zorlayabiliyordu. 1185 yılında Trablus Kontu Raymond (1152-1187), buğday kıtlığından dolayı Selâhaddîn'den dört yıllık bir mütareke talep etmişti. Mısır'da çözmesi gereken problemler ve kuzey komşularının düşmanca tavırlarından dolayı buna sıcak bakan Selâhaddîn de anlaşmayı imzalamıştı. Bundan sonra, Frank devletleri ile komşuları arasında yeniden ticarî ilişkiler kurulmuş ve doğudan akıp gelen buğday sevkiyatı, Hıristiyanları aç kalmaktan kurtarmıştı.⁷⁰

Üçüncü Haçlı Seferi'nin sonlarına doğru da buna benzer bir olay yaşanmıştı. Haçlılar 1192 başlarında Askalân'ı tamir etmeye başlamışlar, Selâhaddîn ise Kudüs'te olmasına rağmen askerlerini İngiltere Kralı Richard üzerine sevk etmiş, onlara üstünlük kurmaya çalışmıştı. Selâhaddîn'in öncü birlikleri ayrıca zahire akışına engel olarak Richard'ı zor durumda bırakmayı hedeflemişlerdi.⁷¹

Selâhaddîn'in 1187'de peş peşe ele geçirdiği Haçlılara ait belde ve şehirlerden oldukça yüklü oranda zahire ele geçirilmişti. Selâhaddîn Hittin Zaferi'nin ardından 9 Temmuz 1187'de Akkâ'yı ele geçirincede buradaki zengin ganimet yanında oldukça fazla olan zahireye de el koymuştu.⁷² Yine 22 Temmuz'da Lazkiye'yi Haçlılardan ekinlerini, zahirelerini, silahlarını ve bineklerini be-

⁶⁷ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (by.: y.y., ty.), 1/91-92; Albert of Aachen, *Historia*, 826-829

⁶⁸ William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/148 vd; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 160-162; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 1/180-182.

⁶⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 189-191; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb fî ahbâri benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl v. dğr. (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957), 1/110; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ty.), 3/33.

⁷⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri*, 2/372-73.

⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/213.

⁷² İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-sultâniyye*, 132.

raberlerinde götürmeme şartı ile ele geçirmişti.⁷³ Selâhaddîn Lazkiye'de fazla kalmamış ve 24 Temmuz 1188'de bir dağın üzerine inşa edilen Sahyûn Kalesi'ne gelerek burayı kuşatmış ve kısa süre sonra burasını içindeki zahire ile birlikte ele geçirmişti.⁷⁴ Yine Selâhaddîn zengin buğday depolarına sahip Templierlerin zahire deposu olan Derbsâk Kalesi ve ardından da Bağras'ı fethetmiş, Müslümanların eline silah, zahire ve bol ganimet geçmişti. Diğer yandan Müslümanlarla Antakya Prinkepsliği arasında hiçbir engel kalmadığı gibi ordunun da buğday ihtiyacı karşılanmıştı.⁷⁵

Daha sonraki dönemlerde de buğday depolarının elde edilmesi ile ilgili bilgilere sahibiz. Nisan 1287'de iktidar krizleri ile çalkalanan Trablus, VII. Bohemond'un (1275-1287) ölümüyle iyice karışmıştı. Cenevizliler Trablus'a hâkim olmak yanında Lübnan'da da yeni bir ticaret merkezi kurmak istiyorlardı. Pisa ve Venedik durumdan endişe duyduğu için Kalavun'a başvurarak aracı olmasını istediler. Bu kargaşadan yararlanan Kalavun, Trablus'u ele geçirmiş, Haçlıların zahire depolarına ve mallarına da el koymuştu.⁷⁶

Açlıktan dolayı bu dönemde ele geçirilen kaleler de bu vesile ile hatırlanmalıdır. Selâhaddîn, Antakya civarındaki kaleleri ele geçirirken Haçlılara ait Kerek Kalesi, Mısır ordusu tarafından muhasara altında zor günler geçirmişti. Erzak ve zahireleri tükenen Haçlılar atlarını dahi yemek zorunda kalmışlar, sonunda çaresiz kalarak 1188'de bu görkemli kaleyi el-Âdil'e emân karşılığında teslim etmişlerdi.⁷⁷

Kerek'teki Haçlılar açlıktan dolayı teslim olurken, Selâhaddîn'in Mısır ve Beyrut'tan elde ettiği buğday, Akkâ direnişinin başarılı olmasında önemli rol oynamıştı. Akkâ önlerinde Haçlıların büyük bir açlık yaşadıkları ve açlıktan dolayı Müslüman ordugâhına sığınan Frankların olduğunu, hatta bunlardan bazısının Müslüman olduğunu biliyoruz. Bu sırada Haçlılar Beyrut, Saydâ ve Askalân valilerinden satın aldıkları zahire ile ancak açlıktan kurtulmuşlardı.⁷⁸

Buğday Savaşları ve ambargonun Haçlı seferlerinin daha sonraki evrelerinde de etkili olduğunu, Venediklilere ve Ermenistan'a karşı etkin bir silah olarak kullanıldığını hatırlatmalıyız. Osmanlı hükümdarı II. Mehmed, 1453'teki İstanbul muhasarası öncesinde (1451) Venediklileri buğday satışını devam ettirme anlaşması ile olayların dışında tutmayı başarmıştı.⁷⁹

⁷³ İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-sultâniyye*, 145.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/169-170.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/173-174; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 12/352; E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 93, 95.

⁷⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 13/349.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/175-176.

⁷⁸ Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbi ve Devlet* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 295.

⁷⁹ Halil İnalıcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara: TTK Yayınları, 1954), 127-132.

Öte yandan 2020 yılında Dağlık Karabağ'daki Ermeni katliamı ve Taşnak Partisi'nin yıkıcı faaliyetleri, Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı buğday ve enerji blokajı ile sona erdirilmiş, Erivan anlaşma masasına oturmaya mecbur bırakılmıştı.⁸⁰

5. ŞÖVALYE TARİKATLARI

Buğday ticaretinin en zirvesinde, üç şövalye tarikatı arasında Müslüman kaynaklarının tabiri ile ed-Dâviyye'yi⁸¹ görürüz. Tapınak şövalyeleri dediğimiz bu grup, kalelerinde bulundurup depo ettikleri erzak için mahzen kumandanı adı altında bir görevli tahsis ederlerdi.⁸² Tapınakçılar, hayatî önem arz eden buğdayı daha dayanıklı ve kalorisi yüksek olduğu için Sicilya ve Apulia bölgesinden ithal ederlerdi. Ancak Papa tarafından aforozlu II. Frederic'h'e Altıncı Haçlı Seferi esnasında gerekli desteği sağlamadıkları için⁸³ daha sonra Sicilya yerine Kıbrıs gibi başka yerlere yönelmişlerdi.⁸⁴ Ancak Hostenhaufen hanedanının 1265'te Sicilya'dan atılmasından sonra Kutsal topraklara buradan yeniden buğday akışı devam etmişti. Haziran 1267'de I. Charles (1266-1285), Apuliadaki Tapınak üstadı Baudouin'e, Bari'den Kutsal Topraklara vergiden muaf gıda yollama hakkı tanımıştı. Bunun üzerine 1270'ler boyunca Apulia limanlarından bazen tarikatın kendi gemileriyle doğuya buğday ve diğer önemli ihtiyaçlar gönderilmeye başlanmıştı.⁸⁵ Aynı haklar daha sonra Napoli kralı II. Charles (1285-1309) tarafından da tarikata bahşedilmişti. II. Charles, Ocak ayında Apuliadaki liman görevlilerine, Tapınakçıların Kıbrıs'a ya da Kutsal Topraklara gönderdikleri gıda mallarından ihraç vergisi almamalarını emretmişti.⁸⁶

Fransız Anjou hanedanı, aynı hakları Hospitalier şövalyelerine de bahşetmekten geri kalmamıştı. 1299'da II. Charles'ın Apulia liman şefi, Manfredonia'daki kraliyet görevlilerine, Hospitalier şövalyeleri adına buğday satın alınmasına izin vermelerini emretmişti. Apuliadan yüklenen bu buğday,

⁸⁰ Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Elif Berktas (Ankara: Panama Yayınları, 2021), 429-430.

⁸¹ Bk. İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb fi Târîhi Haleb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/407-408; İbn Şeddâd, *el-'Alâku'l-hatîre*, 1/87, 89; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fi müllûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr: M. Hüseyin Şemseddin, (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 2/223; 7/152.

⁸² Malcolm Barber, *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Kabalca Yayınları, 2006), 365.

⁸³ Bk. Ernoul, *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 323-330.

⁸⁴ Barber, *Yeni Şövalyelik*, 368; David Abulafia, "Southern Italy and the Florentine Economy, 1265-1370", *Economic History Review*, 33 (1981), 377-388.

⁸⁵ Barber, "Supplying the Crusader States, The Role of the Templars", in *The Horns of Hattin*, nşr. B. Z. Kedar, Jerusalem and London: 1992, 314-326; David Abulafia, "Charles of Anjou Reassessed", *Journal of Medieval History* 26 (2000), 93-114.

⁸⁶ Barber, *Yeni Şövalyelik*, 444; Norman Housley, "Charles II of Naples and the Kingdom of Jerusalem", *Byzantion* 54 (1984), 527-535.

bir Tapınak gemisiyle taşınmıştı.⁸⁷ Bu müsaadeye bizzat Papa VIII. Bonifacius da (1294-1303) dâhil olmuş ve Tapınakçıların Kıbrıs'taki imtiyazlarını teyit ettiği gün, İngiltere Kralı I. Edward'a da (1272-1307) bir mektup yazmış ve Kıbrıs'ta tutunabilmeleri için Tapınakçılara serbestçe mal ihraç etme izni tanımasını emretmişti.⁸⁸

Tapınakçıların XIV. yüzyılın başlarından itibaren tasfiye edilmelerinden sonra buğday konusunda, Rodos adasına çekilen ve burada papalığın desteği ile varlıklarını devam ettiren Hospitalier şövalyelerinin (1310-1522) öne çıktığını görüyoruz. Müslüman kaynaklarının el-İsbâtâr⁸⁹ dedikleri bu gruba, aynı zamanda Saint Jean şövalyeleri de denilirdi.⁹⁰ Hospitalierler, bu dönemde Mısır'daki Memlûk idaresinden buğday ithal ediyorlardı. Şövalyeler, gıda gereksinimlerini Mısır'dan karşıladıkları için, Papadan aldıkları özel bir izinle Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'a (1438-1453), yasak olmasına rağmen demir, zift ve kereste satışında bulunmak zorunda kalmışlardı. Bu amaçla Çakmak'ın iktidarının son günlerinde 1453 başlarında Dimyat'a gelen Hospitalier elçisi Mısır'dan gıda temini için, Memlûk makamları ile görüşmüş ve buğday ihracı için gerekli müsaadeyi almıştı.⁹¹ Rodos şövalyelerinin buğday ihraç ettikleri bir başka bölge ise Germiyanogulları yönetimi altındaki Kütahya idi.⁹²

Üçüncü askerî şövalye tarikatı olan Tötonları ise Kuzey Avrupada buğday ticareti ile meşgul olurken görürüz. XII. yüzyıldan sonra Baltık'a çekilen Töton şövalyelerinin,⁹³ yakın ticarî ilişkiler içine girdikleri arka bahçeleri Hansâ ticaret oluşumu, buğday ticaretinden yüklü paralar kazanmıştı. Hansâlar, Kuzey ürünleri yanında Germenlerin yerleştikleri ülkelerin buğdayını taşır, tuz ve şarap yükleri ile geri dönüp çift yönlü kâr elde ederlerdi.⁹⁴

⁸⁷ Barber, *Yeni Şövalyelik*, 444-445;

⁸⁸ Andreas Kiesewetter, "Bonifacio VIII e gli Angioini", in *Bonifacio VIII. Atti del XXXIX Convegno storico internazionale del Centro italiano di studi sul Basso Medioevo-Accademia Tudertina (Todi, 13-16 ottobre 2002)* (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2003), 171-214.

⁸⁹ Bk. İmâdüddin Kâtib İsfahânî, *el-Berkuş-Şâmî*, thk. Falih Huseyn (Amman: Müessesetü Abdülhamid Şümân, 1987), 3/169-170; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûn'l-edeb*, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 28/394; 31/74; Makrizî, *es-Sülûk li mağrifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/277; 2/139.

⁹⁰ Bk. Joseph Delaville Le Roulx, *Les Hospitaliers a Rhodes, (1310-1421)* (Paris: Leroux, 1913).

⁹¹ Theresa M. Vann, "The Role of Rhetoric and Diplomacy in the Creation of Muslim Identity in Fifteenth Century Rhodes", *Mediterranean Identities in the Premodern Era: Entrapots, Island, Empires*, ed. John Watkins-K. L.Reyerson (Routhledge: 2014), 112-126.

⁹² Heyd, *Ticaret Tarihi*, 608.

⁹³ Bk. N. P. Zacour-H. W. Hazard, "The Teutonic Knights in the Crusader States", *The Impact of The Crusades on The Near East* (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985), 320; Halil Yavaş, "Töton Şövalyelerinin Ortaya Çıkışı ve Geç Ortaçağ'da Kuzey Avrupada Tesiri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1 (Aralık 2018), 1-16.

⁹⁴ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, İnsanlık Tarihine Giriş*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), 418-419.

6. BUĞDAY ZENGİNLERİ

Pek çok kişi için Haçlı seferleri sırasındaki uzun ve yıpratıcı savaşlar, fakirlik ve yoksulluğun nedeni olurken, çoğu kişi de krizi fırsata çevirmeyi bilmiş, ticaret ve girişimcilikle zengin olmayı başarmıştı. Bu süreç içerisinde özellikle buğday ticareti sebebiyle ve bazen de sebebi net olarak bilinemeyen gerekçelerle zengin olmayı başarmış olan pek çok kişi türemişti.⁹⁵ Bu konuda öne çıkan Müslüman buğday tüccarları, tespit edebildiğimiz kadarıyla oldukça sınırlıdır. Fatımîlerin hâkim olduğu Kahire’de Cafer isimli bir zahire tüccarı, 1118 yılında yaptığı haksız uygulamalarla tepki çekmişti.⁹⁶ Memlûklü tarihçisi, âlim ve münşi Kalkaşendî (ö. 1418) ise, bu zengin tüccarların ismini vermek yerine, Mısır toplumundaki önemli konumlarından bahsetmeyi tercih eder.⁹⁷

Buğday ticaretinden asıl zengin olanlar ise Haçlı seferlerinin farklı aktörleri olan İtalyanlar idi. Cenevizliler 1261’de İstanbul’un Lâtinlerden alınmasına destek vermeleri sebebiyle bazı ticarî haklara sahip olmuşlardı.⁹⁸ Bizans, Cenevizlilere 1275’te, imparatorluk düşmanlarına gönderilmedikçe, buğday ihracına izin vermişti. Böylece Ceneviz gemileri İstanbul’a Sakız gibi adalardan buğday taşımaya başlamışlardı. İmparator III. Andronikos Palailogos’un (11328-1341) yerine naibe olarak İstanbul tahtına oturan Anna de Savoyen (1341-1347)⁹⁹ Sakız adasında Bizans amiralinin Cenevizlilere karşı yaptığı bir saldırının bedelini oldukça ağır ödemişti. Bu korsanca hareket İstanbul’a buğday taşıyan Galata Cenevizlerini çok kızdırmış, çıkardıkları bir isyan, Bizans makamlarınca bastırılmamıştı. Ayrıca Cenevizliler İstanbul’a yaptıkları buğday sevkiyatını durdurarak az kalsın hükümet merkezini aç bırakacaklardı. Bu duruma bir son vermek için Kraliçe Anna, Sakız’da alınan şeyleri geri vererek ve fazladan bir tazminat ödeyip bu darboğazdan kurtulmuştu.¹⁰⁰ Bu durum, Cenevizlilerin daha çok para kazanmalarına ve İstanbul’daki konumlarını sağlamlaştırılmalarına neden olmuştu.¹⁰¹

Bizans’tan aldıkları kapitülasyonlarla tanınan Venedikliler de¹⁰² 1277 ve 1285 yıllarında yeniden bazı ticarî ayrıcalıklara sahip olmuşlardı. Venedik

⁹⁵ Muhammed Seyyid Keylânî, *el-Hurûbu’s-salibiyye ve eseruhâ fi’l-edebl- Arabî fi Mısır ve Şam*, (Kahire: y.y., 1949), 42.

⁹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 28/278.

⁹⁷ Kalkaşendî, *Subhu’l-aşâ fi snâati’l-inşâ*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ty.), 10/363; 13/339.

⁹⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 417-421; Robert L. Wolff, “Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204–1261”, *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954), 227-303.

⁹⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 470.

¹⁰⁰ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 515, 558.

¹⁰¹ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 542.

¹⁰² Bk. Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt’in Sonrası*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 187.

tüccarları pahalılık olmadıkça ve fiyat belirli bir oranı aşmadıkça, buğday ihraç edebilme imtiyazını elde etmişlerdi. Venedikliler, Karadeniz eyaletlerine ve özellikle Bulgaristan'a gidip buğday alırlardı. Varna, Mesembria, Anchialos, Sozopolis ve diğer Bulgar limanları aynı zamanda Venedik'in uğrak yerleri idi. 1277 ve 1285 anlaşmaları ile bu buğdayların imparatorluk topraklarından engele uğramadan geçebileceği açıklanmıştı. Venedik ayrıca Foça Limanı'ndan Anadolu'daki Türkmenlerden aldığı buğdayı ihraç ederdi.¹⁰³ Bu konuda da kendilerine Anadolu Selçukluları'nın kudretli sultanı Alâeddin Keykubad (1220-1237), selefleri gibi buğday ticareti hususunda kolaylık sağlıyordu.¹⁰⁴ Foça limanı dışında Venedik tüccarlarının bayraklarını diktiği Tekirdağ Limanı, Trakya'nın zengin ovalarının buğdaylarına ihraç işini görüyordu.¹⁰⁵ Cenevizliler Sakız Adası'nın buğdayından nasıl pek çok gelir elde ediyorlarsa Venedikliler de Girit Adası'nın buğdayından büyük kazançlar sağlıyorlardı.¹⁰⁶

Buğday zenginleri konusunu Haçlı seferlerinin daha sonraki muhatabı olan Osmanlıların zirvede olduğu bir dönemle noktalamak istiyoruz. Osmanlı vezîriâzamı Rüstem Paşa (ö. 1561), XVI. yüzyılın ikinci yarısında buğday ticaretinden oldukça zenginleşmiş, büyük bir servetin de sahibi olmuştu.¹⁰⁷ Tarihte, buğdayı altınla bir arada zikreden tarihçiler¹⁰⁸ boşuna bu benzetmeyi yapmamışlardır.

SONUÇ

Haçlı seferlerinin sürüp gittiği 1095-1291 yılları, aynı zamanda insanların karınlarını nasıl doyuracakları ve buğday ticaretinin nasıl toplum yararına devam edeceği konusunu da gündeme getirmiştir. Bu husus, iki toplumu birleştirebildiği gibi buğday üzerinden yapılan savaşlar ve ambargolara da sahne olmuştur. Savaşlar ve kuraklık yüzünden ortaya çıkan krizler, yeni pazarları gündeme getirmiş, Sicilya'da aradığını bulamayan Haçlılar Kıbrıs ve Müslüman komşularından ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Suriye'deki kıtlık Mısır'ın önemini artırırken, Kudüs'teki kuraklık da Haçlıları Müslüman Suriye ile ticarete sevk etmiştir. Buğday kıtlığı bazen ele geçirilemeyen kalelerin düşmesini sağlamış, bazı Haçlıları dahi Müslümanlara yaklaştırabilmiştir.

Bu süreçte hayati önemi haiz buğday ticaretinin ortaya çıkardığı zenginler

¹⁰³ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 550, 591.

¹⁰⁴ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 333.

¹⁰⁵ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 313.

¹⁰⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 391, 500; Heyd, *Ticaret Tarihi*, 306-307.

¹⁰⁷ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2/49; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha: Biblio Bazaar, 1856), 3/796.

¹⁰⁸ Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-aşâ*, 6/340; Takiyeddin Ahmed Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi zikri'l-hutât ve'l-aşâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 4/252.

de öne çıkmıştır. İtalyan tüccarlar ile şövalye tarikatları da zenginliklerini zahire sektöründen artırabilmişlerdir. Diğer yandan bu ticaret Bizans'ı, Anadolu'daki Selçukluları ve Kilikyadaki Ermenileri dahi birbirine yaklaştırabilmiştir. Bazı durumlarda çıkar ilişkileri dostları düşman edebilmiş, müttefik olarak bilinen devletler ve hizipler, buğday konusundaki anlaşmazlıklar yüzünden karşı karşıya gelip savaşabilmişlerdir. Geçmişte olduğu gibi Haçlı seferlerinde de açlık insanları yeni arayışlara sevk etmiş, buğday altından dahi kıymetli olabilmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Muhammed b. Nâsır, “Şümâme b. Üşâl el-Ĥanefî”, *Mecelletü Câmîati'l-İmâm Muĥammed b. Suûd el-İslâmiyye*, 16. Riyad 1417/1996.
- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK Basımevi, 1950.
- Abulafia, David. “Charles of Anjou Reassessed”. *Journal of Medieval History* 26 (2000), 93-114.
- Abulafia, David. “Southern Italy and the Florentine Economy, 1265-1370”. *Economic History Review* 33 (1981), 377-388.
- Albert of Aachen. *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*. çev. Susan B. Edgington. Oxford: Clarendon Press, 2007.
- Alptekin, Coşkun. *Dimaşk Atabegliği, Tog Teginliler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınevi, 1985.
- Anna Komnena. *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Aydemir Abdullah. *Tefsirde İsrâiliyyât*. Ankara: DİB Yayınları, 1979.
- Barber, Malcolm. *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*. çev. Berna Ülner İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006.
- Barber, Malcolm. “Supplying the Crusader States, The Role of the Templars”. *The Horns of Hattin*. Nşr. B. Z. Kedar, 314-326. Jerusalem and London: 1992.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşrâf*. Thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikli. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân, Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Cahen, Claude. “Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides”. *Journal Asiaticque* 277 (1935), 219-276.

- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Casson, Lionel. *Everyday Life in Ancient Egypt*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2001.
- Coureas, Nicholas. "Nicosia", *Crusades an Ancylopedia*. Ed. Alan V. Murray. 885. California: Santa Barbara, 2006.
- Coureas, Nicholas. "Western Merchants and the Ports of Cyprus up to 1291". *Cyprus and the Sea*. 255-261. ed. Vassos Karageorghis and Demetrios Michaelides. Nicosia: University of Cyprus, 1995.
- Delaville Le Roulx, Joseph. *Les Hospitaliers a Rhodes, (1310-1421)*. Paris: Leroux, 1913.
- Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1118-1146)*. Ankara: TTK Basımevi, 1994.
- Dimaşkı, Ebu'l-Fadl Cafer. *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*. çev. Abdulhalık Bakır. "Ticaretin Güzelliklerine İşaret". Ortaçağ Tarih Metinlerine Dair Çeviriler-1 içerisinde Ankara: Bizim Büro, 2008.
- Ebü'l-Kâsım Şihâbüddin Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm Ebû Şâme el-Makdisî. *Kitabu'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*. Thk. İbrahim ez-Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ebu'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil. *el-Muhtasar fi ahbari'l-beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ty.
- Edbury, Peter W. "The Crusader States", *The New Cambridge Medieval History*, 590-606. ed. David Abulafia vol. 5. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Ernoul. *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Gardiner, Robert. "Crusader Turkey: The Fortifications of Edessa". *Fortress: The Castles and Fortifications Quarterly* 2 (1989), 23-35.
- Gibbon, Edward. *Decline and Fall of the Roman Empire*. London: . M. Dent & Company, 1962.
- Harris, Marvin. *Cannibals and Kings, The Origins of Culture*. New York: Vintage Books, 1977.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Hiestand, Rudolf. "'Kaiser' Konrad III., der zweite Kreuzzug und ein verlorenes Diplom für den Berg Thabor". *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 35 (1979), 82-126.

- Holt, P. M. *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Kadar*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Honigmann, E. *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Housley, Norman. "Charles II of Naples and the Kingdom of Jerusalem". *Byzantion* 54 (1984), 527-535.
- Huntington, Samuel P. *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. çev. Elif Berktaş. Ankara: Panama Yayınları, 2021.
- İbn Abdüzzâhir, Muhyiddin. *er-Ravzu'z-zâhir fî sîreti'l-meliki'z-Zâhir*. nşr. Abdülaziz el-Huveytır. Riyad: Meşveret, 1396/1976.
- İbn Abdüzzâhir, Muhyiddin. *Teşrîfü'l-eyyâm ve'l-usûr fî sîreti'l-melik el-Mansur*. nşr. Murad Kâmil. Kahire: y.y., 1961.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. thk. şrh: M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y. y. 1375/1955.
- İbn Kesir, bü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1413/1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. thk. M. Abdülkadir Atâ. Beyrut Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Şeddâd, Bahaeddin. *en-Nevâdiru's-sultâniyye fî mehâsini'l-yûsufiyye*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: Müessesetü'l-Hendâvî, 1994.
- İbn Şeddâd, İzzeddin. *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâiş-Şâm ve'l-Cezîre*. By.: y.y., ty.
- İbn Şeddâd, İzzeddin. *Baypars Tarihi*. çev. M. Şerefüddin Yaltekaya. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûk Mısr ve'l-Kahire*. nşr: M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddin Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî. *Müferricü'l-kurûb fî ahbâri Benî Eyyûb*. Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl ve dğr. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddin. *Zübdetü'l-Haleb fî târihi Haleb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-tarih*. tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-İbrî, Abu'l-Farac. *Abu'l-Farac Tarihi*. çev. Şerafeddin Yaltekaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ er-Reisülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed. *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İmâdüddin Kâtib İsfahânî. *el-Berkuş-Şâmî*. thk. Falih Huseyn. Amman: Müessesetu Abdülhamid Şûmân, 1987.
- İnalcık, Halil. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*. Ankara: TTK Yayınları, 1954.
- Kalkaşendî. *Subhu'l-aşâ fi smâati'l-inşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Kiesewetter, Andreas. “Bonifacio VIII e gli Angioini”. *Bonifacio VIII: Atti del XXXIX Convegno storico internazionale del Centro italiano di studi sul Basso Medioevo-Accademia Tudertina (Todi, 13-16 ottobre 2002)*, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2003.
- Makrizî, Takiyeddîn Ahmed. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitât ve'l-a'sâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Makrizî, Takiyeddîn Ahmed. *es-Sülûk li mağrifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Makrizî, Takiyeddîn Ahmed. *İğâsatu'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*. nşr. Kerem Hilmi Ferhat. Kahire: Aynu'd-Dirâsât ve'l- Buhûsi'lİnsâniyye ve'l-İçtimaiyye, 2007.
- Meş'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüsey. *et-Tenbih ve'l-işrâf*. nşr. Michael Jan de Goeje. Leiden. E. J. Brill, 1967.
- Moreno, M. M. “Sicilyada Müslümanlar”. çev. A. Bakır-A. Çelik. *Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler-2*. Ankara: Bizim Böro, 2008.
- Muhammed Seyyid Keylânî. *el-Hurûbu's-salibiyye ve eseruhâ fi'l-edebi'l- Arabî fi Mısr veş-Şam*. Kahire: y.y., 1949.
- Munro, Dana Carleton. *Letters of the Crusades*. Philadelphia: Longmans, 1902.
- Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. çev. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: MEB Yayınları, 1950.
- Niketas Khoniates. *Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Nüveyri, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.
- Odo de Deuil. *The Journey of Louis VII to the East*. nşr. çev. V. G. Berry. New York: Columbia University Press, 1948.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Otten, Catherine. “Les Genoıs a Limassol au Milieu du XVe Siecle”. *Dei Gesta per*

- Francos: Crusade Studies in Honour of Jean Richard*. ed. Michel Balard, Benjamin Z. Kedar, and Jonathan Riley-Smith. Aldershot, UK: Ashgate, 2001.
- Pirenne, Henri. *Hız Muhammed ve Charlemagne*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Praver, Joshua. *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1972.
- Raymondus Aquilers. *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem, Haçlılar Kudüs'te, Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi*. çev. Süleyman Genç. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Richard, Jean. "La Politique Orientale de Saint Louis, La Croisade de 1248". *Septième Centenaire de la Mort de Saint Louis Actes des Colloques de Royaumont et de Paris* (1976) 197-207.
- Rubenstein, Jay. "Cannibals and Crusades", *French Historical Studies*, Vol. 31, No. 4 (2008), 525-552.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Safvet, Ahmed Zeki. *Cemheretü resâilî'l-Arab*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. *Mirâtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât v. dğr. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Sumberg, Lewis A. M. "The 'Tafurs' and the First Crusade," *Mediaeval Studies* 21 (1959), 222-246.
- Süleyman Sûdî. *Osmanlı Vergi Düzeni: Defter-i Muktesid*. haz. M. Ali Ünal. Isparta: Süleyman Sudi Kitapları, 1996.
- Sümer, Faruk. *Yabanlı Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985.
- Süryani Mikhail. *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Kütüphanesi Tercüme Kısım, 1944.
- Şeşen, Ramazan. *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1388/1968.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk (Târihu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs 1387.
- Tanilli, Server. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, İnsanlık Tarihine Giriş*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.

- Turan, Osman. "Keykâvus I". *İslam Ansiklopedisi*. 6/632. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer. *Kitâbu'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1409/1989.
- Vann, Theresa M. "The Role of Rhetoric and Diplomacy in the Creation of Muslim Identity in Fifteenth Century Rhodes", *Mediterranean Identities in the Pre-modern Era: Entrapots, Island, Empires*. ed. John Watkins-K. L.Reyerson. Routhledge: UK, 2014.
- Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Wilhelm Johann. *Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. Gotha: Biblio Bazaar, 1856.
- William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia Universty Press, 1943.
- Wolff, Robert L. "Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204–1261", *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954), 227-303.
- Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebi Ya'küb İshâk. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Bayrak Matbaası, 2002.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Yavaş, Halil. "Töton Şövalyelerinin Ortaya Çıkışı ve Geç Ortaçağ'da Kuzey Avrupada Tesiri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1 (2018), 1-16.
- Zacour, N. P. – Hazard, H. W. "The Teutonic Knights in the Crusader States". *The Impact of The Crusades on The Near East*. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985.